

Одмандах М.

ОРОСЫН ҮНЭН АЛДАРТНЫ ШАШНЫГ МОНГОЛД ДЭЛГЭРҮҮЛЭХ ОРОЛДЛОГО
(TUYATU LÜNGDÜNG KEMEKÜ NOM ORUSIBAI)

Монголын газар нутгаас христийн шашин, тэр дундаас оросын үнэн алдартны шашныг олон түмэнд түгээж байсны баримт болсон монгол бичгээр найм, төвд үсгээр монгол хэлээр бичсэн нэг гар бичмэл судар олдлоо. Иймд бид «Туяат лүндэн хэмээх судар оршив» хэмээх тус судрын хувилбаруудыг танилцуулж, түүхэн үндэс, зохиогчийн тухай таамаг дэвшүүлсэн энэхүү өгүүллийг бичив.

Тус судрын цорын ганц судалгаа нь дорно дахиныг судлагч Германы эрдэмтэн Фридрих Александр Бишофф 1957 онд монголоос хоёр эх олж, хуулбар хийн, эрдэм шинжилгээний өгүүлэл бичиж *Monumenta Serica, Journal of Oriental Studies*¹ сэтгүүл (Vol. XX. 1961)-д олж авсан судрынхаа эх, эрдэм шинжилгээний галигийг хэвлүүлж, тодорхой тайлбар зүүлт хийжээ.

Тулхуур үг: Туяат лүндэн, судар, үнэн алдартны шашин, хуулбар, галиг үсэг

К ВОПРОСУ О РАСПРОСТРАНЕНИИ ПРАВОСЛАВИЯ В МОНГОЛИИ

В настоящей статье рассмотрены списки христианского сочинения «*tuyatu lüngdüng kemekü nom orusibai*» (Лучезарная проповедь): 8 сочинений на монгольской классической письменности и одно сочинение на монгольском языке, записанное тибетскими буквами. Следует отметить, что данные тексты привлекали внимание германского исследователя Ф. А. Бишоффа, опубликовавшего с комментариями два известных ему списка. Бытование рукописных версий сочинения в Монголии свидетельствуют о распространении русского православия среди монголов, в связи с чем подняты вопросы об авторе произведения, времени составления и

¹ Bischoff F. A. Eine Buddhistische wiedergabe christlicher bräuche: Glanzvolles Manifest Genanntes Sūtra // *Monumenta Serica. Journal of Oriental Studies*. Vol. XX. 1961. P. 282-310.

исторических условиях. Статья дополнена транслитерацией и переложением на кириллицу списка А.

Ключевые слова: «Лучезарная проповедь», православие, источник, транслитерация

Odmandakh M.

TO THE QUESTION OF THE SPREAD OF ORTHODOXY IN MONGOLIA

We studied 8 texts of an old book entitled as «Tuyatu lüngdүng kemekү orusibai», which was compiled on the «21st of the final month of the sheep year», in 1883, written in Mongolian language and a text in Mongolian language rendered by Tibetan letters. In the article their analysis, the historic background of their translation is analyzed.

This book was compiled with the aim of acquainting the public with the Orthodox religion. More precisely, this book was written specially for the Buryat-Mongols for teaching them the Orthodox religious doctrine.

We found out that this book was rendered by a Mongolian lama, after visiting the lectures about the Orthodox religion. We came to such a conclusion because of several reasons. First of all, in this book there are phrases and a line that are missing in the biblical book, as well as we found a wrong writing of a name and several terms. This occurred probably due to a misunderstanding of religious interpretations. We suppose that a man of Buryat-Mongolian origin, knowing the Russian language, wrote this text. Additional evidence of this fact is that the style of the text and the phrases reflect the dialect features of the Buryat-Mongols.

This text has been studied for the first time by F. A. Bishoff. Who has published the results of his researches in 1961.

Keywords: Tuyatu lunden, source, Christianity, copy, transliteration

Судруудын шинж байдлын тодорхойлолт

Бид энэ удаа Дорнод аймгийн Цагаан-Овоо сумын 6-р багийн өндөр настан Д. Ханд гуайн эхийг «Хувилбар А» [16] гэв. Харин Дорноговь аймгийн Сайншанд хотын лам М. Дорждэрэм гуайд буй төвд үсгээр бичсэнийг «Хувилбар Б» [17], Монгол улсын Үндэсний нийтийн номын санд буй 3967/96 кодтой байгааг «Хувилбар В» [18] гээд хамт байгаа хоёр тусдаа эхүүдийг «В-1», «В-2» ялгаж тэмдэглэв. Мөн Улаанбаатар хотын Эртний эдлэлийн

нэгэн дэлгүүрээс авсаныг «Хувилбар Г» [19], Германы эрдэмтэн Ф. А. Бишофын өгүүлэлдээ А, Б гэж нэрлэсэн хоёр эхийг «Хувилбар Д», «Хувилбар Е» [Bischoff, 1961: 298] гэв. ШУА-ийн ХЗХ-ийн Төвд судлалын тасгийн В0339 кодтойг «Хувилбар Ё» [20], В70 дугаартайг «Хувилбар Ж» [21] гэж нэрлэж эх бичгийн судалгааг танилцууля.

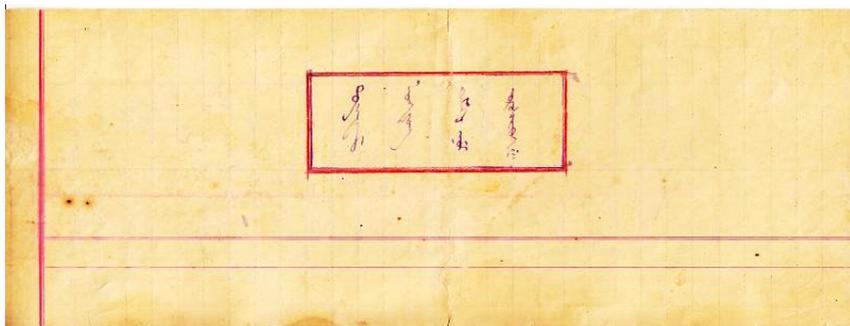
Тус судрын бас нэг хуулбар Булган аймгийн Бүрэгхангай сумын хийдэд, өөр нэг хувь Хэнтий аймгийн Музейд байгаа сурагтай.

Судрын товч танилцуулга

Хувилбар А. «[16] «Tuayatu lüngdüng kemekü nom orusibai» хэмээх судар нь 32.8 x 10.5 см-ын хэмжээтэй орос дэвтрийн тууш шугамтай цаасан дээр бичсэн 3 нүүр хуудас бүхий 30-31 мөрөөр бичсэн гар бичмэл. Оросын тууш шугамтай дэвтрийг дундуур нь зүсэж хувааж, ягаан өнгийн бэхтэй үзгээр, таталган хэвээр буриад аялгуугаар бичсэн. Цаас нь булан дээрээ 143, 144, 135, 136 гэсэн дугаартай. Ягаан, цэнхэр өнгийн шугамтай, дэвтрийн хавтас, мөн нэг хуудсаар хичээнгүйлэн нугалж боосон. Бичсэн дэвтэр нь төмөр замын ажилчдын тэмдэглэл хөтөлдөг дэвтэр² байх магадлалтай. Орос дэвтрийн хавтасаар боож, дотор нь мөн үргэлж нэг хуудсыг хичээнгүйлэн нугалж боосон. Хавтас нь «ТЕТРАДЬ» гэсэн 12 хуудастай, 17 копкеийн үнэ бүхий «Пензенская бумажная фабрика "Маяк революции"» г. Пенза. ГОСТ 204-50. Артикул 601. IV квартал 1955 г.» гэсэн байгаа нь уг судрыг хадгалахдаа шинээр хийсэн ажээ.

² «Туяат лүндэн хэмээх ном оршив» хэмээх судрыг хуулбарласан цаас нь Оросод үйлдвэрлэгдсэн дэвтрийн цаас болно. Үйлдвэрээс дэвтрийн хүрээг тод ягаан, улаан өнгөөр хүрээлсэн, босоо өндөр дэвтрийг хоёр хувааж бичсэн. Дээд хүрээг нь өргөн болон нарийн зураасаар давхар хүрээлсэн, хажуу шугам нь хоёр зэрэгцээ байдлаар татагдсан. 144, 143, 135, 136 гэсэн дэвтрийн хуудасны дугаартай. Дугаарыг Араб тоогоор тод хараар бичсэн нь цаасны үйлдвэрээс дэвтрийн дугаарыг бичиж хэвлэдэг байсныг гэрчилнэ.

Нүүрэн талд 3.2 х 8.6 см-ийн харьцаатай улаан шугам, мөн дотор талд нь ягаан бэхээр судрын гарчигийг бичсэн. Дотор нүүрэнд судрыг хуулж бичихдээ алдаа мадагтай, баллан сохолж бичсэн, саруудыг оросоор бичсэн, гаргац муутай бичигдсэн. Тус судар нь «...1943 оны 8-р сарын 23-нд буув, төгсөв» гэсэн үгтэй, орчин үеийн үзэг, орос ягаан бэхтэй үзгээр хожуу хуулсан «Хуулбар эх» болох нь харагдаж байна.

Зураг № 1. Хувилбар А-гийн нүүр хуудас

Хувилбар Б. [17] Дорноговь аймгийн Дэлгэрэх сумын Цагаан хадны [Католик шашны сурах бичиг, 2011: 362] хурлын лам Зундуй³ төвд гэдэг хүн анх хуулбарлан тараасан гэсэн домогтой, одоо М. Дорждэрэм гуайд хадгалагдаж байна.

³ Түүний шавь явсан Мятавын Дорждэрэм гуайн өгүүлснээр бол Зундуй гэж нэртэй Төвд лам 1930-аад оны үед урд газраас нэг хүний хамт хоёр дээлийн чичүү үүргэвчиндээ хийж, явган бадарчилж орж ирсэн ажээ. Тэрбээр дээрх судрыг залж ирсэн бөгөөд багш нарынхаа захиасаар олон түмэнд тараах ёстой гэж ярьдаг байсан тухай дурсаж байна. Тэрхүү Зундуй хэмээх төвд лам монгол гэргий авч суурьшсан бөгөөд тэр үедээ шашин дэлгэрүүлсэн хэргээр орон шоронд хүртэл орж явсан тул хар болж амьдардаг байсан байна. Түүний хүү Жамбалданзан гэж хүн амьдарч байжээ. Тэрбээр Дорноговь аймгийн Дэлгэрэх сумын нутагт аж төрж байсан бөгөөд Чандмань, Цагаан хадны хуралд сууж байсан тухай М. Дэрэм гуай хуучлав.

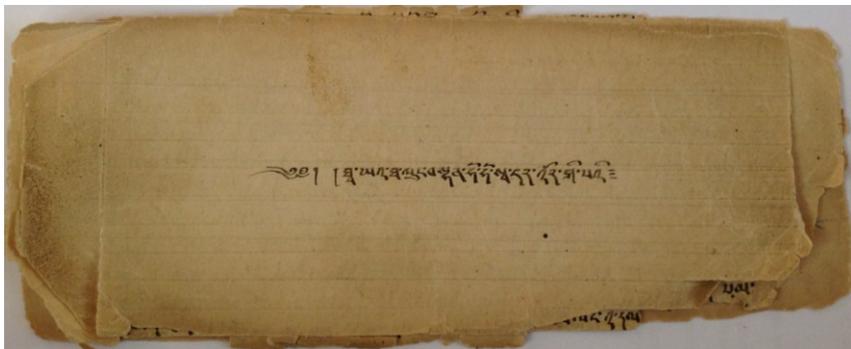
Уг судар нь 21.5 x 8.8 см хэмжээтэй, тууш дэвтрийн цаасан дээр хар бэхээр, хулсан үзгээр, төвд үсгээр монгол хэлээр бичсэн. Цаас нь удаан хадгалагдсан, байнга уншиж хэрэглэдэг учир сэмэрч муудсан, захаасаа урагдаж, зарим үг бичлэг нь баларсан. Орос тууш дэвтэр, зураас нь бүдэг хар, баларсан маягтай, монгол бичгээр хуудасны дугаар тавьж, бярга үсгээр эхэлж, 11 мөрөөр бичсэн, хавтастай нийлээд 6 нүүр буюу 3 хуудастай. Агуулгаараа бусад хувилбартай ижил боловч зарим үг нь бага зэргийн зөрөөтэй, төвд хүн монгол хэлээр хуулж бичсэн тул хэлзүйн болон галигийн алдаатай. Зарим бичлэг нь гаргац муутай, захаараа урагдсан. Сар өдрийн заримыг нь монголоор бичсэн, 82 хатуу өдрүүдийн тухай дурдсан нь зөрүүтэй.

Бичвэрийн хэмжээ нь 16.5 x 8.0 см хэмжээтэй. Судрын төгсгөлд «Энэхүү усан хонин жилийн өвлийн адаг сарын 20-ны шөнө бичив» гэж төгсгөсөн. Буддын шажны судар бичих, хуулах уламжлалыг баримталсан.

Мөн ийм хуулбарууд Дорноговь аймгийн Сайншанд хотын хийдийн лам нарт мэр сэр байдаг бололтой сургийг нутгийн иргэд гаргаж байсан.

Хувилбар В. [18] Монголын Үндэсний номын сангийн гар бичмэлийн тасагт буй «*tuy-a-tu lüngdüng kemekü sudur orusibai*», 3967/96 (294.1 T727) дугаартай хоёр хувилбар.

Цагаан хадны хурал: Газарзүйн байршил: Хойд: N45⁰43. 91', Зүүн: E111⁰ 04. 083'. Дорноговь аймгийн Дэлгэрэх суман дахь Цагаан хадны хурал нь улсын хилээс 130 км, аймгийн төвөөс 135 км, сумын төвөөс 15 км зайд Цагаан хад хэмээх газар Бүрэнт засагчийн гуравдугаар (1874) онд эмч Лампаран гэгч санаачлан байгуулжээ. Энэхүү хурал нь нэг сүм, 108 ламтай, Их, Чойр, Хайлан, Ганжуур, Донрүв, Баруун, Зүүн, Савчуу зэрэг жижиг дацангуудтай, 70 ам метр талбай эзлэн оршдог байжээ. Галбын говийн Галбын ууланд энэ хурлыг ноён хутагт Данзанравжаа үндэслэн байгуулжээ. Галбын гурван хийд гэдэг нь Цагаан хадны хурал, Дэмчигийн сүм, Галбын улаан сахиусны эдгээр гурван хийдийг хэлнэ. Эдгээр хийдүүд нь Галбын ууланд оршиж байв. «Монголын сүм хийдийн түүхэн товчоон» /2009/ номын 362-р талд.

Зураг № 2. Хувилбар Б-гийн нүүр хуудас

Хувилбар В-1. «*tuy-a-tu lüngdüng kemekü sudur orusibai*» гэсэн нэртэй, орос тууш дэвтрийн нэг талын хуудсыг нугалж, дундуур нь зүсэж, сударлаж бэлтгэн, хар бэхээр үзгээр хуулж бичсэн 11 нүүр, таталган хэвээр бичсэн.

Хавтсанд гарчигийг хар өнгийн бэхээр бага зэрэг таталж бичсэн, гарчигийг тойруулан улаан, хөх орос будгийн харандаагаар гурван давхар хүрээ татаж, шар, ногоон өнгийн харандаагаар дүүргэж будсан. Судрын «туяат» гэдэг нэрийг монгол бичгээр буруу бичсэн. Үг үсгийг дуудлагаараа алдаа ихтэй бичсэн. Гадна талд нь 624 гэсэн тоог ягаан бэхтэй үзгээр номын санч нар гадна кодыг бичсэн үзгээрээ уг тоог тэмдэглэсэн. «Улсын номын сан» гэж монгол бичгийн дардастай. Дардас нь хар, хөх, ягаандуу өнгөтэй.

Гадуураа бор зузаан цаасаар хавтас, баринтаг маягаар хийсэн. Судрыг ар өвөргүй хуулсан, 6 хуудастай. Дугаарыг зөвхөн эхний нүүрэнд нь монгол тоогоор тэмдэглэсэн. Судрын төгсгөлд нь жилийн 12 сарыг монгол бичгээр тоог нь тавьж, оросоор монгол бичгээр галигласан. Төгсгөл нь эхлэлийн адил улаан өнгөөр нэг, хөх өнгийн харандаагаар хоёр давхар хүрээ татаж, шар өнгийн харандаагаар будсан. Ингэхэд ногоон өнгө ялгарч гарсан. Уг гар бичмэлийг нугалсан оромтой. Хэн анх хуулсан, номын санд хэн өгсөн, хэдий үед хамаарах тухай эх бичгийн тодорхойлолт үгүй.

Судрын найман нүүрийг 17-18, хоёр нүүрийг 13-14 мөрөөр бичсэн. «Усан хонин жилийн өвлийн адаг сарын 21-ний өдөр бичив» гэсэн боловч өөр эхээс дамжуулан хуулсан эх гэж үзмээр.

Хувилбар В-2. «Tuy-a-tu lüngdüng bolai» нэртэй тус хуулбар нь хортой харандаагаар хоёр давхар хүрээ татсан, гадуур болон дотор талаар нь хээгээр чимэглэсэн, хээг ягаан бэхээр мушгирсан хээ зурсан, 9 нүүртэй, дэвтрийг сударлаж бичсэн. Хэмжээ нь 18 x 8 см. Төгсгөлд нь «ум ма ни бад мэй хум» гэж бичсэн. Зарим үг үсэг нь гаргагдахгүй, баларсан, гадаад үгийг монгол бичгээр алдаатай хуулсан, буриад хүн бичсэн бололтой. Хэзээ, хэдийд хуулсан тухай ямар нэгэн тэмдэглэлгүй.

Дотор нь үг үсгийн алдаа ихтэй, дуудлагаараа бичсэн, буриад аялганы үг ихтэй, зарим үгийг оросоор нь буулгасан, галигийн алдаатай хуулсан эх. Хорын харандаа нь мөн л оросод үйлдвэрлэж, манайд дээрхэн үед түгээмэл хэрэглэдэг байсан тул анхны эхээс сүүлд дахин хуулж хадгалсан байх магадлал өндөр.

Хувилбар Г. [19] «Tuyayatu lüngdüng kemekü sudur-a ogusibai» хэмээх судар нь 20.5 x 7 см харьцаатай орос шаргал цаасыг судар бичихэд зориулан тусгайлан янзалж бичсэн 6 хуудас, 12 нүүр бүхий хар өнгийн бэхээр төмөр (гуурсан) үзгээр 21-22 мөрөөр бичсэн гар бичмэл судар. «Лүндэн» гэдэг үгийг буруу бичиж, мөн «Судар» гэдэг үгийг ардаа орхиц «-а»-тай бичсэн.

Гадна нүүрний судрын нэрийг дээрээс нь шар өнгийн будгийн харандаагаар зурж, тодруулсан, гарчигийн гурван үгийн доод хэсгийг тааруулан хувийн тамга дарсан, тамга нь алхан хээгээр хүрээлсэн, дун урлан сийлсэн, улаан тосон тамгатай. Судрыг хуулахдаа цаасыг хөдөлгөхгүйн тулд цаасны хоёр талд цоолж, хадаас, хурц зүйлээр тогтоож бичсэн оромтой, 2-3-р хуудасны хажуу буланд «Фабрики наследниковь Сумкина»⁴ гэсэн тамгатай

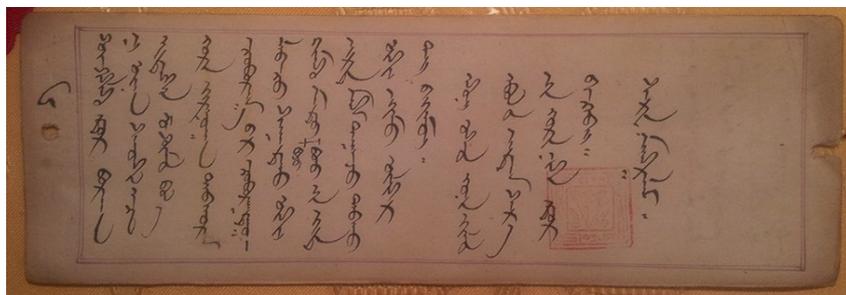
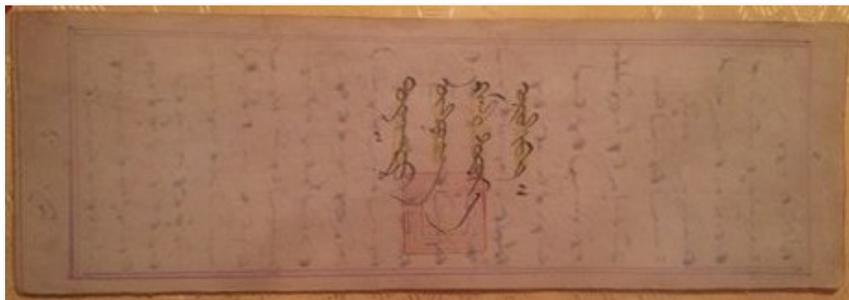
⁴ А. С. Сумкины цаасны үйлдвэр нь Оросын Лальск хотод 1829 онд анх байгуулагдаж байсан тухайн үеийн хамгийн томд тооцогдох үйлдвэр байжээ. Тиймээс тус цаасыг Сибирийн модоор хийж байсан тул энэ бүс нутагт хамгийн өргөн дэлгэр хэрэглэгдэж байсан байна. Энэ талаарх

байгаа нь Сибирт байсан А. С. Сумкиний [Цэрэнчимэд, 2009: 2] үйлдвэрийн дэвтэр болохыг илтгэнэ.

Уг эхийг 18.3 х 6.2 см хэмжээ бүхий хоёр давхар хүрээг ягаан өнгийн бэхээр татсан, хуудас бүрийг монгол бичгийн тоогоор дугаарлаж бичсэн, хамгийн төгсгөлийн хуудасны ар талд эхлээд буруу бичигдсэн тул түүнийг баллаж, хамгийн эхний хуудсыг шинээр хуулж бичсэн, бичээсийн хэмжээ нь 18 х 6 см-т багтсан, «Сарва мангалам» гэсэн санскрит үгийг судрын төгсгөлд бичдэг уламжлалыг дагасан, хувийн тамгаа мөн дарсан. Маш сайн гаргацтай, цэвэрхэн хуулсан, их сайн хадгалагдсан. Энэ нь судрын нүүрэнд болон төгсгөлд нь «Мамба» гэсэн бичигтэй, алхан хээгээр хүрээлсэн, дунд нь дунг хадган дээр залж хийсэн улаан тосон тамга байгаа бөгөөд энэ нь Богдын хиагийн хүү Дашзэвэг эмчид хадгалагдаж байсныг судлаач Г. Ням-Очир тогтоосон.

Хувилбар Д. [Bischoff, 1961: 290] А гэж нэрлэгдсэн тус судрын талаар Ф. А. Бишофын бичсэн тодорхойлолтыг энд оруулав. Үүнд: «... Энэхүү (А) хуулбар энэ нийтлэлд хэвлэгдсэн байгаа. 21 х 8,5 см хэмжээтэй, 7 бүлэг, барагцаагаар 16 багана бүхий тус гар бичвэрийг налуу бичгээр ар өвөргүй бичжээ. Дан хүрээтэй, зүүн гар талаас (урд) 1-7 хүртэл дугаарласан ба 1-р бүлгийн дээд талд гарчиг, 7-р бүлэг нь хоосон. Эх хувийг харандаагаар шугамдсан, барууны гаралтай цаасан дээр хар бэхээр ташуу бичжээ. Судрын өөр нэг хувилбарыг Хэнтий аймагт бидний буудалласан отгийн эзэн хэд хоногийн дараа профессор Содномд бэлэглэсэн юм. Түүнийг *Vajracchedika (Tib.)*, *Ki Morin-u sang, ganjuur tanjuur-uun quriyaqui orosiba, nigül arilsugai sudur orosiba* хэмээх 4 судартай хамт баринтагласан байсан. (*Ki Morin-u sang, ganjuur tanjuur – uun quriyaqui orosiba, nigul arilsugai sudur orosiba*) хэмээх 3 судрын хуулбарыг би европ руу авч явсан бөгөөд баруун Германы

Магбург хотын номын санд Ms; Hs of 288; 289; 287 гэсэн кодтой хадгалагдаж байгаа...» [Bischoff, 1961: 282] гэжээ.

Зураг № 3. Хувилбар Г-гийн нүүр болон арын хуудас

Бярга үсгээр эхэлсэн, «Тууау-а-tu lüngdeng kemekü sudur oruṣiba» гэж бичсэн, гарчигийг давхар хүрээнд бичсэн, судрыг эхлэхдээ мөн «Бярга» үсгээр эхэлсэн, судрын хуудасны эхний нүүрийг үгээр бичиж дугаарласан, хэлбэр муутай бичгийн хэвтэй, дармал болон бичмэл тигийг хольж бичсэн, төгсгөлд нь «Усан хонин жилийн өвлийн адаг сарын хорин нэгний өдөр бичив» гээд «Сарва мангалам», «Сайн буюу дэлгэрэх болтугай» гэж төгсгөсөн. Энэ нь 1957 онд уг эхээс нь Бишофт хуулж өгсөн хуулбар эх, жинхэнэ эхийг нь бид олж үзээгүй.

Хувилбар Е. [Bischoff, 1961: 294] Мөн «... Профессор Содном Улаанбаатар дахь Шинжлэх Ухааны Хороонд лүндэнгийн 2 дахь хувилбарыг үг үсэггүй хуулбарлан бичүүлсэн бөгөөд 21 x 8,5 см

хэмжээтэй, 7 бүлэг, барагцаагаар 18 багана бүхий тус гар бичвэрийг ташуу бичгээр, давхар хүрээнд ар өвөргүй бичиж, зүүн гар талаас (урд) 1-6 хүртэл дугаарлажээ. Хавтсыг дугаарлаагүй бөгөөд зөвхөн гарчигийг бичсэн. Эх хувь нь улаан бэхээр дөрвөлжин шугамтай цаасан дээр ташуу бичсэн, давхар хүрээг ногоон-бэхэн ягаан, цэнхэр-бэхэн ягаан өнгийн харандаагаар татсан. Энэхүү *лүндэнгийн* 2 дахь хувилбарыг нийтлэлд зүүлт тайлбараар оруулж өгсөн. Маш олон хувилбартай. (2б) хувилбарт дурьдагдаагүй хааны эсрэг байх эрх та нарт бий хэмээх анхааруулгыг эс тооцвол А болон Б хувилбаруудын ерөнхий утга адилхан. Б нь А судрыг бодвол арай богино бөгөөд ярианы хэлний хэлбэрийг чухалчилсан, араб болон төвд цифрээр бичсэн. А, Б текстийг энэхүү өгүүллийн 290-298 хуудаст фото механик аргаар хэвлэсэн. Б текстийн төгсгөлд байгаа тамга нь миний өөрийнх...» [Bischoff, 1961: 283] гэжээ.

Мөн тус «*Tuayaatu lüngdüng kemekü sudur orusbai*» нэртэй, хоёр давхар хүрээнд шугам татаж хийсэн, бичвэрийг мөн ялгаагүй хоёр давхар шугам татаж бичсэн, хуудасны дугаарыг хуудсны өвөр, нүүрэн талд үгээр бичсэн. Судрын төгсгөлд Ф. А. Бишофф өөрийн хувийн тамгаа дарсан. Төгсгөлийн үг нь «Үүнийг усан хонин жилийн өвлийн адаг сарын 2-ны өдөр бичив» гээд «Сарва мангалам» гэдэг үгтэй. Бусдаас ялгаатай нь ихэнх судар 21-нд бичигдсэн байтал уг судар 2-нд гэсэн нь анхаарал татаж байна. Гэхдээ энэ бол 1957 онд Бишоффт хуулж өгсөн хуулбар, жинхэнэ эхийг нь бид олж үзээгүй.

«... Профессор Содномд Б хувилбарыг бэлэглэхээс хагас цагийн өмнө 3 дахь хувийг Хэнтий аймгийн орон нутгийн музейгээс олсон ба хуулбарлах цаг бидэнд байгаагүй. Гадаад байдал нь эхний хоёр судартай маш төстэй, данс тооцооны дэвтрээс салгаж авсан гэмээр хуудсан дээр бичсэн ба (*cf. оyun tülkigür neretei sastir No. 37; Дамдинсүрэнгийн эх бичвэр, С.С.М. XIV, р. 51 тэмдэглэгээтэй*) *Boγda Chinggis qagan-u оyun tülkigür* болон *tabun tngri-yin sang*

судартай хамт баринтагласан байсан...» [Bischoff, 1961: 282] гэснийг нягтлууштай.

Хувилбар Ё. [20] ШУА-ийн ХЗХ-ийн Төвд судлалын тасгийн В0339 дугаартай «Тууауату лүндүнг кемекү судур орусибай» нэртэй судар нь «Хувилбар А»-г бичсэн цаастай адил цаасан дээр буулгасан, 17 х 10.5 см-ийн харьцаатай, 17 мөрөөр бичсэн, 8 нүүртэй судар. Судрын нэрийг дэвтрийн хүрээг ашиглан, босоо зураасаар дөрвөлжин үүсгэж бичсэн. Бярга үсгээр эхэлсэн, бичмэл тигээр, хортой харандаагаар хуулсан, энд тэнд нь зарим үгийг баллаж, сохолсон, дарж дахин бичих зэргээр янзалсан. Нэлээд хожуу хуулсан байх магадлалтай. Дэвтрийн цаас нь орос үйлдвэрийнх болох нь өмнөх «Хувилбар А»-г бичсэн цаастай ижил байгаагаас харагдана.

Төгсгөлд нь «Үүнийг усан хонин жилийн өвлийн адаг сарын хорин нэгэнд бичив» гээд «Сарва мангалам» гэдэг үгээр төгсгөсөн боловч түүний доод талд салангид байдлаар хэдэн үг татлан бичсэн нь гаргац муутай. Төгсгөлд нь хуулсан хүний гарын үсэг бололтой хурдан таталж бичсэн тул гаргагдахгүй болжээ. Судрыг хаанаас хэнээс, хэзээ олж авсан тухай ямар нэгэн тэмдэглэл байхгүй.

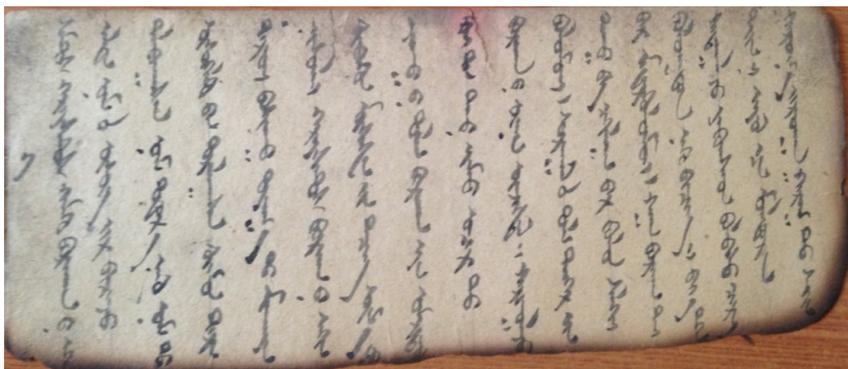
Хувилбар Ж. [21] ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Төвд судлалын тасагт В70 дугаартай «Тууау-а-ту лүндүнг кемекү судур орусибай» судар нь бусад эхүүдээс бага зэрэг ялгаатай. Учир нь бор шаргал цаасыг нугалж бичихдээ зөвхөн гадна талд нь хуулбарлаж, дотор талыг нь нугалж хоосон үлдээсэн нь судрыг дараа нь дэлгэж үзэхэд илүү тохиромжтой байсан бололтой. Нийт 8 нүүртэй, ар тал нь хоосон, нугалсантайгаа нийлээд 16 нүүр боловч, нэг талыг нь огт ашиглаагүй. Ам нь нээгдэх талын дотор талд нь бичээгүй, нугалаатай битүү талаар нь эргүүлж үзэхээр хийсэн.

Цаасны хэмжээ нь 21.3 х 8.8 см, тойруулаад шатсан нь галд шатааж байсан ном судраас олж авсан байх магадлалтай. Хуудсыг монгол бичгийн тоогоор дугаарласан. 3-4-р хуудасны дээд доод хэсэгт хар бэхээ асгаж халтартуулсан, үг үсэг нь баларч

харагдахгүй болсон. Бэхэнд дүрдэг төмөр үзгээр бичсэн, бичвэрийн зарим мөр нь тод байхад арагшлах тусам 3-4 мөр нь бүдгэрч, дараагийн мөр нь тод.

Эхний нүүрэнд нэрийг бичсэн, дээд талд хар бэхээр 13, доод талд нь улаан өнгийн харандаагаар 15-ыг монгол бичгээр бичсэн. Хуудас бүрийг 1-8 хүртэл нүүр бүрт монгол бичгийн тоогоор дугаарласан. Судрыг 17, 16, 17, 15, 18, 21 мөрөөр тус тус бичсэн байна. Судрын төгсгөлийн хуудас байхгүй, гээгдсэн. Бусад хувилбаруудаас ажиглахад төгсгөлийн 2-3 мөр дутуу, мөн бусад сударт байгаа хэзээ хуулсныг илтгэх сар өдөртэй төгсгөлийн хуудас нь гээгдсэн бололтой байна.

Цаасны байдал, бичлэгийн тиг, гараар цэвэрхэн, гаргацтай бичсэн зэргээс үзвэл бичгийн өндөр соёлтой жирийн иргэн хуулсан байх боломжтой. Учир нь бярга үсэг байхгүй, судар хуулдаг хайрцагласан хэмжээ, шугам байхгүй, шууд цаасны дээд үзүүрээс доод үзүүр хүртэл тулгаж хуулсан зэргээс тухайн үеийн жирийн бичээч хуулж тараасан байх боломжтой байна.

Зураг № 4. Хувилбар Ж-гийн нэгдүгээр эхлэл хуудас.

Судрыг цаг хугацааг тодруулах асуудалд

Дээрх судрууд нь анхны эхээс хуулбарлагдахдаа бичгийн чадвар харилцан адилгүй хүмүүс бичиж тараасан учраас зарим үг,

өгүүлбэр, тоо, нэр томъёо нь ялгаатай, зөрүүтэй болсон. Эдгээр 9 хувилбарын анхны эх аль нь болох нь мэдэгдээгүй. Уг судар хэдий үеийнх болохыг бид дараах хэдэн зүйлээр тодорхойлов. Үүнд:

1. Дээрх судрын олонх хувилбарууд нь «Үүнийг усан хонин жилийн өвлийн адаг сарын 21-ний өдөр бичив» гэсэн ижил төгсгөлтэй. Энэхүү «усан хонин жил» нь 1883 оны өвөл таарч байна. Энэ талаар эрдэмтэн Ф. А. Бишофф «1883 он байж магадгүй, 1823 он арай эрт, 1943 он хэт хожуу байна» [Bischoff, 1961: 306] гэж тэмдэглэсэн нь бидний саналтай нийцэж байна.

Мөн «буриадчуудын дунд Үнэн алдартны шашны сүмийнхэн баруун буриадчуудад 1825 оноос хойш Христ шашныг дэлгэрүүлэх үйл ажиллагааг эхлүүлсэн» [Арай Юкиясү, 2015: 7] бөгөөд Өвөр Монголчууд библиетэй танилцсан цаг хугацаа 1835 оноос эхэлдэг зэргээс харсан ч ямар ч атугай 1883 он болох нь давхар нотлогдож байна. Хэдийгээр судрын төгсгөлд байгаа сар өдөр нь таарч байгаа боловч нэг өдөр хамтдаа хуулсан гэсэн үг хараахан биш бөгөөд харин анхны эхийг уг өдөр анх бичиж, дараа дараагийн хүмүүс хуулахдаа судрын ард байсан цаг хугацааг тэр чигээр нь хуулсан гэж үзэж байна. Харин «Хувилбар Е» нь «Үүнийг усан хонин жилийн өвлийн адаг сарын 2-ны өдөр бичив» гэж бичсэн нь анхны хуулбар байх боломжтой ч уг эх нь бичгийн хэв муутай, энгийн үзгээр хуулсан, тоог араб тоогоор бичсэн зэрэг байдлаас үзэхэд анхны эх гэж үзэх үндэс муутай.

Бидэнд буй 9 судрын цаас, бичсэн үзэг, бэх зэргээс үзвэл өөр өөр цагт бичиж тараасан болох нь харагдаж байгаа хэдий ч дараагийн «Усан хонин жил» нь 1943 онд тохиож байгаа тул үүнийг үндэслэл муутай юм. Харин «Хувилбар А» нь 1943 оны 8-р сарын 23-ны өдөр хуулбарласан, орчин үеийн төмөр үзгээр, ягаан бэхээр бичсэн. Энэ бол дам хуулбарлан сүсэг бишрэлтэй хүмүүс дамжуулан хадгалсан байна.

2. Судрын цаас нь хэд хэдэн янз байна. Хувилбаруудыг ихэвчлэн орос цаасан дээр буулгасан гэж дүгнэв. Тухайлбал, «Хувилбар Г»-г хуулсан цаас нь Оросын Лальск хотод ажиллаж

байсан Сумкиний цаасны үйлдвэрийнх болох нь судрын хажууд байх дардаснаас харагдаж байна. Уг үйлдвэр нь Сибирт 1829 онд эхэлсэн [Цэрэнчимэд, 2009: 2] бөгөөд Оросод хувьсгал ялах хүртэл тогтвортой үйл ажиллагаа явуулж байжээ. Тус үйлдвэрийн цаас нь хил залгаа монгол, буриадад түгээмэл хэрэглэгдэж байсан болохыг төвд судрыг хуулж байснаас харж болно. Үүнээс үзэхэд тус судар нь ямар ч атугай ХХ зуунаас өмнө анх бичигдэж, олонд түгсэн болохыг гэрчилж байна.

Зураг № 5. Сумкиний цаасны хэвлэх үйлдвэрийн бүтээгдэхүүн дээрээ дардаг тамганы дардас

Зураг № 6. Сумкиний хэвлэлийн цаасан дээр барласан бурханы шашины судрын хэсэг

3. Судрын цаг хугацааг тогтоох өөр нэг үндэслэл нь «... Февралийн 11-12, июнийн 12-14, сентябрийн 10 гэх мэтийн жил дотор 42 муут өдрүүдэд...» нь угтаа Улаан өндөгний баярын мацаг барих өдөр, Петр-Паулын баяр, Загалмайн өргөмжлөлийн баярын өдрүүдийг хэлж байгаа тул 1880-аад оны үед эдгээр баярууд ямар

өдрүүдэд тохиосныг олох явдал юм. Жил бүр өөр өөр өдрүүдэд тохиодог тул үүнийг хөөж тооцох нь судрын бичигдсэн цаг хугацааг тогтооход нөлөө үзүүлэх магадлалтай.

Энэ бүхнээс тус судар нь билгийн тооллын «Усан хонин жил» буюу аргын тооллын 1883 онд бичсэн болох нь тогтоогдов. Харин цаашид нарийвчилсан судалгааны дүнд судрын жинхэнэ анхны эхийг олвол цаг хугацааг илүү бодитой тогтоох боломжтой. Одоогийн байдлаар бид дээрх 9 хувилбарын аль нь жинхэнэ эх, эсвэл огт өөр эх хувь байсан эсэхийг нягталж амжаагүй байгаа тул ийм дүгнэлтэнд хүрлээ.

Судрын түүхэн үндсийн тухай

«Монголын нууц товчооноос» эхлээд түүхэн баримт, эх сурвалжуудад шашны урсгалууд монголд чөлөөтэй байж, тэр дундаас эзэн Чингисийн үеэс төрд зүтгэгчид төрөл бүрийн шашин шүтлэгтэй байсныг тэмдэглэн үлдээжээ. Мөн монгол угсаат овог аймгуудын дунд христийн загалмай, «несторий» урсгалыг шүтдэг⁵ Найман, Хэрээд, Онгууд [Байгаль, 2011 :423-432] зэрэг аймгууд оршоор ирсэн нь түүхэнд тодорхой байдаг.

Монголд тэр дундаас Өвөрмонголд Христийн шашны Католик⁶ урсгалыг дэлгэрүүлэх ажил эртний улбаатай боловч 1837 оноос сэргэж, Лазарист хэмээх франц шашны бүлгэм орж ирж, улмаар

⁵ Monograph Series Volume 2, Антоон Мостаэрт Монгол судлалын төв, У. Эрдэнэбат «Дундад зууны монгол оронд загалмайгны шашны урсгал нэвтэрч байсан товч түүхээс» / Эрхэлсэн Г. Цэцэгдарь (Улаанбаатар, 2009) бүтээлд христийн шашны урсгалууд хэрхэн дэлгэрч байсан түүхийг бичсэнийг олж үзнэ үү. Тэр дундаас Константинополь хотын хамба лам Несторийн үүсгэсэн шинэ урсгал нь уугуул нутагтаа хавчигдан гадуурхагдаж, дорно зүгт 460-аад оноос хүчтэй тархах болсон тухай, монгол овог аймгуудын зарим нь ч уг урсгалыг шүтэж, загалмайтан болсон товч түүхийг олж үзээрэй.

⁶ «Ромын пап ламын тэргүүлдэг христосын шашны нэгэн томоохон урсгал» [Монгол хэлний тайлбар толь / эрхэлсэн Хондогынхон Базаррагчаагийн Баярсайхан, эмхэтгэн редакторласан Олхонуд Ашваагийн Янжиндолгор. Улаанбаатар: МонСудар хэвлэлийн газар, 2011.

1865 онд тус бүлгэмээс Си.Ай.Си.Эм бүлгэмд [Пьер Палуссьер, 2011: 444-454] шилжүүлсэн байна. Үүний үр дүнд Ордосд Христийн шашин хамгийн хүчтэй дэлгэрчээ. Үүнд эртнээс нааш Христийн Несторий урсгалыг шүтэгч Эрхүүд нар ч нөлөөлсөн байх магадлалтай.

Харин буриадад 1825 оноос хойш Христийн шашин, Үнэн алдартны шашин түгэн дэлгэрчээ. Түүнээс хойш шашин түгээгч нар монгол хэл дээр библи судрыг орчуулах ажил эрчимжиж, 20 орчим библийн ном орчуулга, сургаалууд хэвлэгдэн тарааж байжээ.

Түүхээс үзвэл монголыг судлах оросуудын судалгаа 1800-аад оноос эрчимжиж, улмаар 1860 оны Бээжингийн гэрээгээр Оросын харьяат нар Хятад, Монгол руу чөлөөтэй нэвтрэх боломжтой болж, үүнийг дагаад 1861 оны 2-р сард Өргөөд Монголд анхны Оросын консулын газар [Даревская, 2011: 182, 186] байгуулагдсан нь Орос, Монголын харилцаанд шинэ шинэ боломжийг нээж өгчээ. Үүний үр дүнд оросын судлаачид, тэр дундаас Оросын Газар зүйн нийгэмлэгийн Дорнод Сибирийн Салбарын судлаач, аялагчдын алдартай бүтээл туурвилууд гарах болсон нь монголыг Орос, европ дахинд таниулахад ихээхэн үүрэг гүйцэтгэсэн юм.

Ингэж Европын зүгээс дорно дахиныг тэр дундаа Монголыг сонирхож, шашин сургаалаа түгээх нэрийн доор үйл ажиллагаа явуулж байсан нь монгол угсаатнууд харийн шашны нөлөөнд орох үндсэн шалтгаан болжээ.

Тиймээс ямар ч байсан «Гуяат лүндэн хэмээх судар оршив» ном нь 1800-аад оны сүүл багцаанд бичигдэж, олон түмэнд түгэн тархсан байх магадлал хамгийн өндөр байна. Нөгөө талаас Өвөрмонголын Ордос гэх мэт газарт Хятадад суурьшсан Христийн шашны Католик урсгалынхны нөлөө их байсан хэдий ч тухайн цагийн Ар монгол, халхуудад төдий л сүртэй нөлөө үзүүлж чадаагүй байдаг.

Харин буриад монголчууд нь Оросын мэдэлд байсан тул тэд эртнээс европ зүгийн тэр дундаас Оросын нөлөөнд эрт орсон юм. Монголчуудыг хуваан эзлэх түрэмгий бодлогын үр дүнд Оросын

төлөөлөгч элчин, тойрогийн захирагч Ф. А. Головин, Чин улсын бүрэн эрхэт төлөөлөгч Сонгот нар 1689 оны 8-р сарын 27-нд «Нерчугийн гэрээ» гэгчийг байгуулж, дараа нь Оросын элчин сайд С. Л. Владиславич-Рагузинский Манжийн бүрэн эрхэт төлөөлөгч Чабина, Тэгүт, Тулишен нар 1727 оны 10 сард Хиагтад хэлэлцээ хийж Соёны нурууны Шавийн даваанаас Эргүнэ голын Абагайтын толгой хүртэл хил тавих гэрээ байгуулсан байдаг. Энэ хил хязгаараар нийт монголчууд манжийн эрхшээлд, хоричууд буюу хожим буриад угсаатан болон төлөвшсөн бидний өвөг дээдэс Оросын эзэн хааны харьяанд бүрэн орсон байдаг [Одмандах, 2011: 156].

Энэ үйл явдлаас хойш буриадууд, тэр дундаа байгалийн баруун эргийн буриад монголчууд анх түрүүн Хэрээс зүүж Үнэн алдартны шашинд орох явдал түгээмэл болсныг түүхэнд тэмдэглэн үлдээснийг санах хэрэгтэй. Мөн 1834 онд Александр Бобровников гэдэг Буриадын христ шашны дээд санваартан өглөө орой уншдаг сүмийн ёслолын ном орчуулсан байдаг байна. 1847 онд Балаганскийн сургуулийн буриад багш Яков Болдонов гэгч Христос шашны анхны номыг кирилл үсгээр хэвлэсэн гэсэн тэмдэглэл [Арай Юкиясү, 2015: 7] ч байдаг байна.

Буриадууд Христийн шашны нөлөөнд автах явдал нь Оросын газрын эздийн түрэмгий байдал, амьдралын ядуу зүдүү амьдрал нь ч нөлөөлсөн байдгийг ардын дунд хэлцэх хэлц үгээс харж болно. Буриадуудын дунд «Хилээмэнэй түлөө хэрээхэнэг болохо» гэсэн хэлц бий бөгөөд «Өнөө маргаашаа харсан богино ухаан гаргах. Идэх юмны төлөө шашин шүтлэгээ өөрчлөх, Христийг шүтэх явдлыг шүүмжилсэн утгаар үүсч хэрэглэгдэх болсон» [Цэрэнчимэд, 2009: 25] байна. Энэ нь жирийн иргэдийн дунд ихээхэн эсэргүүцэлтэй тулж байсныг гэрчлэх бөгөөд христэд итгэсэн хүмүүсийг шүүмжилж байсныг гэрчилэх баримт юм.

Энэ бүхнээс дүгнэхэд монгол туургатнаас Өвөрмонголын Ордосынхон католик шашны нөлөөнд илүүтэй орсон бол буриад-монголчуудаас баруун буриадууд нь Үнэн алдартны шашны

нөлөөнд түлхүү автах түүхэн тохироо бүрдсэн бөгөөд харин халх монголчуудын хувьд ийм нөлөөнд автах бодит аюул багатай байсныг түүх гэрчилж байна. Тиймээс энэхүү «Туяат лүндэн хэмээх судар оршив» номыг бичиж тараах боломж, ийм хэрэгцээ шаардлага нь Оросын Үнэн алдартны шашинтуудад гарч, түүнийг нь буриад-монголчууд гүйцэлдүүлэн бичиж тараасан байх магадлал хамгийн үнэнд ойрхон байна. Иймд бид судрын түүхэн үндсийг цаашид буриад-монголчуудаас хайх нь зөв гэж үзэв.

Судрыг зохиогчийн тухай

Судрын хэв шинжээс харахад үүнийг жирийн нэгэн сүсэгтэн бичсэн байх магадлал өндөр байгаа бөгөөд хэн нэгэн сургаал номлогчоос сонссон зүйлээ судрын хэлбэрт оруулан хичээнгүйлэн хуулж тараасан гэж дүгнэж болмоор байна. Учир нь сударт өгүүлж байгаа Москвагийн дацан сүм, гэгээн Михаил, Николай нарын тухай хэсэг болон бурхан тэнгэрээс бууж 12 настай хоёр хүүхдэд судар өгсөн тухай зэрэг нь домгийн шинжтэй, өөрийн явж үзсэн, харсан, итгэсэн зүйлийн талаар хүмүүст сэрэмжлүүлэх үүднээс бичигдсэн байна.

Мөн Библи судар болон Католик шашны сурах бичиг, Үнэн алдартны шашны аль ч ариун номд дээрх сударт гарч байгаа зүйлсийг тэмдэглээгүй байдаг учир шууд хуулбарлан бичиж тараасан гэж үзэх үндэслэл муутай.

Энэ талаар анхлан судалсан германы судлаач Ф. А. Бишофф судрыг бичсэн байдал, хадгалсан зэргээс нь үзээд монгол хүн бичсэн гэсэн дүгнэлтэнд хүрчээ. Бид ч бас энэ саналыг дэмжихийн зэрэгцээ буриад-монгол хүн бичсэн гэж үзэж байна.

Ф. А. Бишофф цааш нь судрын гарлын талаар хоёр санал дэвшүүлсэн бөгөөд уг судрыг олж өгсөн хүмүүс оросын номлол, бичвэр гэж хэлж байгааг үнэний ортой гээд эртний оросод амьдарч байсан Үнэн алдартны шашны анхны номлогчдын нэг байж магадгүй нэгэн номлогч Христийн сургаалыг монголд дэлгэрүүлэх туйлын хүслээ ингэж гүйцэлдүүлсэн байж болох бөгөөд монгол

хэл мэдэхгүй учир бичиг үсэг сайн мэддэг хэн нэгэнд айлдаж, тэр нь орос хэлний мэдлэг хомс тул өөрийн ойлгосноо цаасан дээр буулгасан байх, хоёрдугаарт, буддын шашинтай лам хүн Христийн шашныг өөрийн шашинтай холбох гэсэн оролдлого бололтой [Bischoff, 1961: 287] гэж дүгнэсэн байна.

Мөн христын шашны санваартан хүн бичээгүй, энгийн жирийн сүсэгтэн, буриад-монгол хүн тараасан байх гэсэн таамаглалыг батлах хэд хэдэн баримт байна. Тухайлбал: судрын эхэнд «santos kirostos» (А, Ж), «sigmin» (Г, Ё), «samustos» (В-1), «simtos» (В-2) гэж олон янзаар бичигдсэн нь хуулсан хүн нь энэ талын тодорхой ойлголт муутай хүн сонссон, ойлгосноороо тэмдэглэсэн гэж үзэхээр байна. Энэ бичлэг нь Христийн шашины ном сударт түгээмэл байдаг латинаар «Sanctus»⁷ буюу «Ариун» гэдэг үгийг ташаарч байсан байдал анзаарагдаж байна. Мөн латин хэл дээрх залбирлуудын «Signum Crucis: In nómine Patris et Filii et Spíritus Sancti. Amen» [Дорждэрэм, 2012: 269] буюу «Загалмайн тэмдэг: Эцэг, Хүү, Ариун Сүнсний алдараар. Амэн» гэсэн залбирлын «Signum» гэдгийг буруу сонсож, буруу буулгасан байх бололтой. Энэ мэт цөөнгүй үгийг буруу зөрүү ойлгосноос үзсэн ч Христийн шашны боловсролтой хүн хуулаагүй болохыг мэдэж болохоор байна.

Мөн бидэнд төвд үсгээр монгол хэлээр хуулсан (Хувилбар Б) нэг ховор баримт олдсон явдал нь монголын сүсэгтэн лам нарт ч хүчтэй нөлөөлж байсныг харуулж байгаа сонин баримт юм. Зундуй нэртэй төвд хүн анх багш нарынхаа захиасаар үүнийг тараах ёстой гэж хуулж сүсэгтэн олонд түгээж байсныг түүний шавь нарын нэг М. Дорждэрэм гуай хэлж байгааг ч нягтлан үзүүштэй. Энэ судрыг Дорноговь аймгийн зарим лам уншлага болгон уншиж, хэрэглэж байгаагаас үзэхэд бурхны шашны томоохон лам хүн ч бичиж тараасан байх магадгүй гэсэн сэжиг

⁷ en.wikipedia.org/wiki/Sanctus

төрүүлж буй ч хараахан итгэл төрүүлэхгүй байгааг хэлье. Өөр өөр баримт гарч нотлогдохыг үгүйсгэхгүй байна.

Эхний судалгаагаар ямар ч байсан дээрх судрыг зохиосон, эсвэл номлолыг сонсож хуулж тараасан хүмүүс нь жирийн монгол, буриад сүсэгтэн, лам хувраг байх магадлалтай гэж дүгнэж байна. Тэр дундаас буриад-монгол лам, сүсэгтэн хуулж тараасан байх магадлал хамгийн их бөгөөд түүхэн нөхцөл байдал ч ийм ингэж үзэх боломжийг олгож байна.

Харин дараа дараагийн хуулж тараасан, дуулснаа буулгасан улсууд нь лам хүн байсныг гэрчилэх төвд үсгээр бичсэн, ярианы хэл аялгуунд суурилсан судрын нэг хувь байгааг ч цаашид нарийвчлан судлах хэрэгтэй. Дээрх судруудтай хамт бурхны шашны уншлага судрууд хамт хадгалагдаж байсныг анхаарч үзэхээс өөр аргагүй бөгөөд жирийн лам нарын уншилгын нэгэн судар болсон байна.

Гэвч дараа дараагийн нарийвчилсан шинжилгээгээр хэн анх тараасан, ямар замаар хуулагдаж олны дунд түгээмэл тархсан болохыг тодорхойлох шаардлагатай байна.

Дүгнэлт

Бидэнд олдсон дээр судруудыг эхний байдлаар судлаад дараах хэдэн дүгнэлт гаргаж байна. Үүнд:

1. «Туяат лүндэн хэмээх судар оршив» гар бичмэл номын олон хувилбар Дорнод, Хэнтий, Дорноговь, Улаанбаатар хотоос олдсон нь ард олны дунд түгснийг харуулж байна. Цаашид ч өөр хэд хэдэн хуулбар олох магадлалтай. Германы Ф. А. Бишоффын мэдээлсэн [Bischoff, 1961: 283] Хэнтий аймгийн Музейн сан хөмрөгт нэг хувь, мөн аман мэдээгээр Булган аймгийн Бүрэгхангай сумын хийдэд нэг хувь байж мэднэ. Цаашид сурвалжлавал өөр эхүүд олох магадгүй.

2. Анх олохдоо 1957 онд Хэнтий аймгийн Дадал сумын буриадудаас, дараа нь 2012 онд Дорнод аймгийн Цагаан-Овоо сумаас олдсон зэрэг нь анхлан монголд суурьшихаар ирсэн

буриад-монголчууд нүүдэллэн ирэхдээ авч ирснийг давхар баталж байна. Энэ нь уг судрыг бичсэн бичгийн тиг, хэлбэр маяг, үг хэллэгээс ажиглагдана.

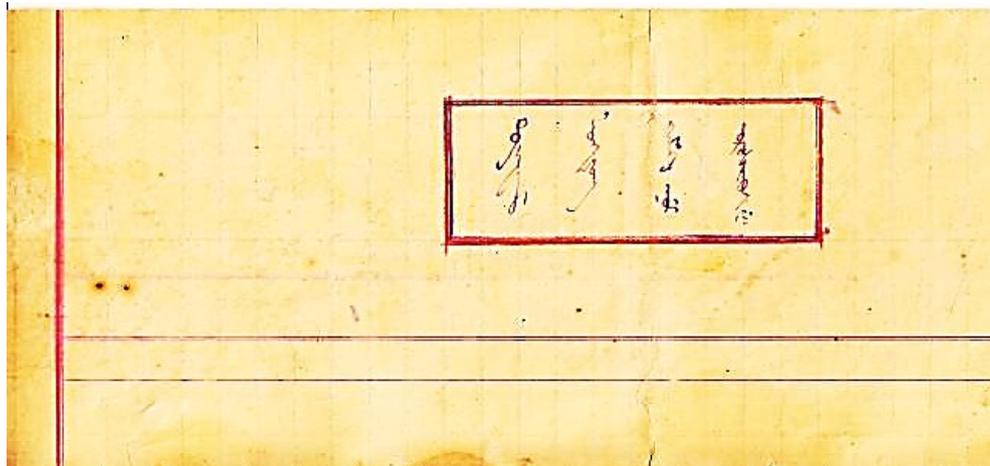
3. Судрыг бичиж тараасан он цагийг бид 1883 оны Усан хонин жил мөн гэж дүгнэж байна. Бидэнд буй баримтаас үзэхэд энэ нь үнэнд хамгийн ойр байна.

4. Дээрх судар нь Христийн шашны Үнэн алдартны шашны урсгалыг оросууд монголчууд, тэр дундаас буриад-монголчуудад тараах, дэлгэрүүлэх гэсэн оролдлогын хөдлөшгүй баримт юм. Түүхэн нөхцөл цаг үе нь ч Христийн шашны урсгалууд дотроос буриад-монголчуудын дунд тархах бүрэн боломжтой нь Үнэн алдартны шашин байсныг нотлох хангалттай баримт түүхийн сурвалжуудад байгааг нягтлан судлах шаардлагатай.

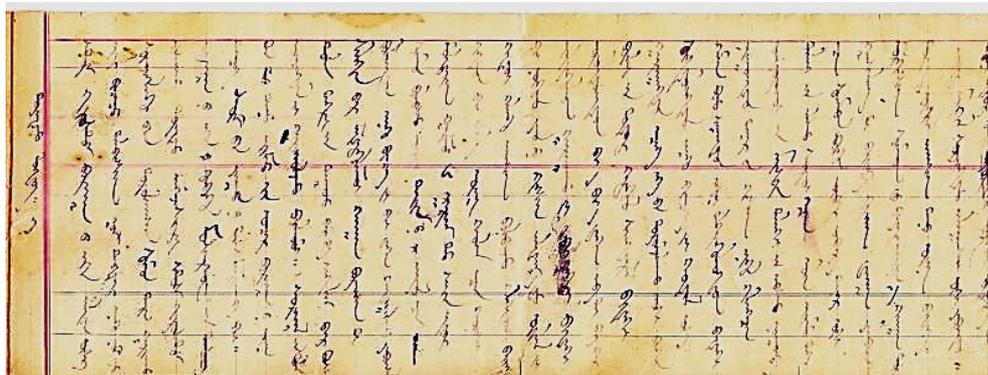
5. Тус судрыг хуулж тараасан хүн нь христийн шашны тухай ойлголт муутай жирийн буриад-монгол лам хүн, эсвэл сүсэгтэн болох нь бичлэгийн өнгө аяс, шашны үг хэллэг, нэр томъёог буруу бичиж, тэмдэглэсэн байгаагаас тод мэдрэгдэж байна. Гэвч эх бичгийн нарийвчилсан шинжилгээ хийж үнэн мөнийг нь тодорхойлох хэрэгтэй байна. Анхны эхээс нь монголын буддын лам нар ч хуулж авч, уншлага номондоо ашиглаж байсан баримт байгаа нь сонирхолтой бөгөөд тусгайлан шинжлэх шаардлагатай байна.

6. Эцэст нь дүгнэхэд Оросын Үнэн алдартны шашныг Монголд дэлгэрүүлэх гэсэн тодорхой баримт бөгөөд судар хэлбэрээр хуулагдан монгол бичгээр тараагдсанаас гадна төвд үсгээр монгол хэлээр байгаа нь лам нарын нөлөө асар их байсныг харуулж байна. Цаашид монголд дэлгэрүүлэх гэж оролдож байсан Христийн шашны айлдвар ойлголтыг дээрх хэлбэрээр тарааж байсан эсэхийг шашны судлаачид нарийвчлан эрж хайж үзвэл зохино.

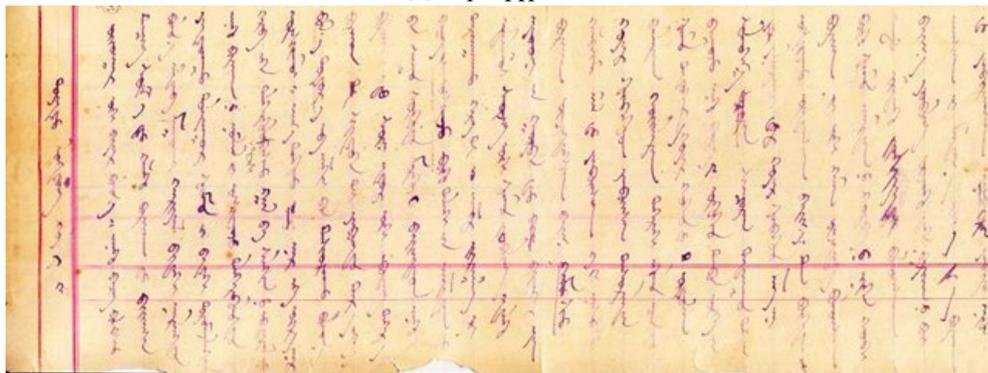
«Туяат лүндэн»-ийн эх, галиг
«Хувилбар А» Судрын эх бичвэр
Гадна нүүр – 1v

Дотор нүүр – 1г

Дотор нүүр – 2v

Дотор нүүр – 2г

Handwritten Mongolian script on a yellowed, aged paper with horizontal red lines. The text is written in a cursive style, filling most of the page.

Төгсгөлийн нүүр – 3в

Handwritten Mongolian script on a yellowed, aged paper with horizontal red lines. The text is written in a cursive style, with some lines starting with a red circle. There is a vertical red line on the left side.

Эрдэм шинжилгээний галиг, сийрүүлэг

lv. tuyatu lüngdüng kemekü nom orusibai:::

1r1. tuyatu lüngdüng 1

1r2. stos kirosstos buryan-u ekin altan üsüg

1r3. –iyer bičijü talbigsan nom debter enekü nom-du

1r4. süjiglekü-ben durulaysan kümün tere yariqu

1r5. bosqu tuyatu mangjaširi stos kirosstos

1r6. buryan-u ekin-ü kübegün moskova-iyen

1r7. dačang süm-ben yağun-u tula martab bui::

1r8. ta tanu iimu-iyen učir burqan-u ünen

1r9. üjegdel-iy qariquju bolumui :: suryal-iyen

1r10. tula tngri-yin dayuu-bar-ba sakily-a-bar bui ::

1r11. salkin-bar medergülmüi qağan burqan ta

1r12. bolotqun enekü bičig-iy biy-degen qadyalju yabugsan

1r13. kümün bolbasu čereg dayin-u ayul-ača

1r14. multaran yarmui 7 yariy-tu sayin edür

1r15. kigden bi bol-a üni qola-ača qoyiši

1r16. keduy kelekü aysan bolbaču kelegedüy bayiya

1r17. byi nüküd jon-u kigsen alday-a-ту üyile-yi

1r18. ilirgülün yaryaqu-yi [betegri] bitegei

1r19. orulduqtun biy-e biy-e degen eb-tei ba ger

1r20. büli-iyen dotor qergül sangdaral bitegei

1r21. yaryangtun ečege eke-ben doromjlaqu ügei büged

1r22. күндүлөгтүн enekü bičig-iy qudal üge

1r23. qemen büü sanaytun egüni delgeregülgütün betegei

1r24. niyuytun tanar-un kigsen nigel qilengče

1r25. oytoryuin mišin delekey-iyen ebsü noyuyä

1r26. dalai-yin elsü široy-ača olan iimü deger-e

1r27. -eče kümün бүкен бүкүн öber öber-e bayar ügei

1r28. yasalang-tai bayiy-a burqan-dayan jalbirayсан

1r29. mörgigsen kümün-dü bayar irin-e qağan-dur

1r30. dur-a ügey angqan tanu ünen bayiy-a:

1r31. egüber mörgel süjingtü alayasal ügei yabuqtun::

1r32. egüni edür-ün [tursi] turši dotor-a taraqaytun

1r33. tarayaytun yisün edür-ün mörgül kigtün edür

1r34. söni ügei jalbiral yabuyluytun tegebesü

2v1. tuyatu lüngdüng qoyar

2v2. uyityar ügei bayar bolun-a:: enekü biçig bolbasu

2v3. daçang süm-e-tü kemekü burqan-du bayiysan

2v4. bolun-a eldeb mayuqay qariyal bitegei nerlegtün

2v5. yadıyu tuliyur kümün-y betegei durumjangtun

2v6. enekü burqan-u nomlal-yi unşijju delgergülügtün

2v7. kerbe ese delgergülbesü Ʒal ba salkin-u ebderel-dü

2v8. orşimui:: aq-a degüü /nara/ nar eke ür-e nar

2v9. bol-a dotur-a eb emkiy-ben tasurqu bolun-a

2v10. burqan [ta] şitügen-tei yabuytun dar-a eke

2v11. burqan-du süni edür ügei ebüdeg deger-e

2v12. -ben sayun sögüdün mörgüju bayiytun enekü

2v13. biçig-iy unşiju bükü delekei-iy amitan-du

2v14. tarayaq kereg-tei amur jiryalang-iy

2v15. edelemüi süjig ügei kümün jobulang edelekü

2v16. yöüni-yin Ʒurban-du biye-ber-yein

2v17. burqan üjegdegsen bayin-a [kembesü]

2v18. kemebesü mal-du yabuysan 12 nasu-tai

2v19. qoyar köbegüd yabuysan tasuraldan

2v20. baqlaran quiylaran degereki egule-eçe nigen

2v21. kümün tedüger-e qoyar keüked-dü üdülen

2v22. bayuju enekü biçig-i ögüged tabun öngge-yin

2v23. solungƷ-a [saçuran] saçuran tataƷad degden

2v24. jalarqui-dur qoyar köbegüd ma ni

2v25. unşijju üldegsen bayin-a:: ta bügüde

2v26. burqan-yi ügei kemen üjedeg boluysan

2v27. bükü kümün amitan-u Ʒurban-u nigen qubi

2v28. anu üldekü jişiyetei boluysan

2v29. bayin-a jobulang üjekü-degen burqan-u bui

2v30. aysan-yi meden-e bui-a ja burqan

2v31. -du jalbiraysan [kalbiral] jalbiral nigül

2v32. kilengçe-ben ünemşikü kereg-tei egüni itegekü

2v33. ügei [büqü] böged burqan ügei kemen sanayçid

2v34. bolbal tabun tamu-yin jobulang edelekü

- 2r1. tere burqan-u bayıgsan ɣajar šajin
2r2. delgerkü gegsen qatayü edür-üd bayın-a
2r3. gebčü fibaralı-yin 11-12, yöüni-yin
2r4. 12-14 singtaburi-yin 10 gekü metü
2r5. -iyn jil dotur-a 42 edür-üd-tü
2r6. ebüdčün-dü dayarıydaysan kümün
2r7. udayan yabuqu ba ükekü gekü metü
2r8. baiyn-a edüge 42 edür-üd-tü tarılıya
2r9. [kibsü] kibesü ürijil-tei ba
2r10. törügsen amitan ürijil ügei
2r11. bayıqu bolun-a mün marta-yin 16 ba
2r12. afarılı-yin 17 du tarılıya kibesü
2r13. ürijil-tei ba törügsen amitan
2r14. ürejil ügei buyu ükekü gekü metü bayın-a
2r15. ene lüngdüng-iy burqan-u jariliy kemen
2r16. medekü keregtei čigemani burqan-u jariliy
2r17. kemen itegegtün burqan-u sayın edür
2r18. -tü ajil kigsen-ü kereg ügei buyan
2r19. üyiledkü kereg-tei mini kelegsен üge-yi
2r20. ünemčikü ügei kümün bayıbasu ɣal-un ayul
2r21. ba ölüsgüleng jobulang bolun-a čereg-ün
2r22. köldü qatayü bayın-a ta bügüde-yin
2r23. enekü bičig-tü süjiglekü ügei bögesü mini
2r24. tanar-un tula oruldaysan-u ür-e ügei
2r25. bolun-a kedüi činegen burqan-yian
2r26. martaysan bolbaču edüge kürtel-e ayul
2r27. jobulang-dur uçıran yabuysan tan-u ünün
2r28. baiyn-a: jalayü kögčün-ü ilɣ-a ügei
2r29. ürgelji-yin buyan kikü kereg-tey enekü bičig
2r30. -iy ariyun čeber ɣajar qadayalaqu ba
2r31. šitkü egüber šitebesü jirɣal-un jaq-a-iy
2r32. üjemüi kerbe ariyun busu-bar [qaša]
2r33. qayıši kereg qadayalju yabubasu

- 3v1. tuyatu lüngdüng γurba 3
- 3v2. nidün-ü γal qaray-a tasurqu ba
- 3v3. sudusu širmesü tataqu gekü
- 3v4. metü-yin jobulang ayul üjegdekü
- 3v5. kemen medekü kereg-tei burqan-yian
- 3v6. martaysan-du tanu šajin [dorii]
- 3v7. doroyituγsan bayin-a:
- 3v8. edüge burqan bui kemen sanay-a
- 3v9. ünen sedgel čin süjiglegtün
- 3v10. burqan-iy ünen [sü] sedgel-eče
- 3v11. itegegsen kümün bolbasu 17 [da]
- 3v12. dabqur čuurγ-a-bar čuurγalulbači
- 3v13. qayaγdaqu ügei gekü metü buyu
- 3v14. süjigtei kümün iretü meče
- 3v15. buu jida dayaqu dabaqu ügei
- 3v16. gekü metü üligertei bayin-a:.....:
- 3v17. (43 on-u 8 sarayin 23-u edür)
- 3v18. [qar] baγuba: [tüs]
- 3v19. tegüsbei:

1v.туяат лүндэн хэмээх ном оршивой

- 1r1. туяат лүндэн 1
- 1r2. ум христос бурханы эхэн алтан үсэг
- 1r3. -ээр бичиж тависан ном дэвтэр энэхүү номд
- 1r4. сүжиглэхээн дурласан хүмүүн тэр хариу
- 1r5. босох туяат манзишури
- 1r6. бурханы эхний хөвгүүн москвагийн
- 1r7. дацан сүмээн юуны тул мартав буй:
- 1r8. та тань иймийн учир бурханы үнэн
- 1r9. сүжигтэнийг хариулж боломуй: сургаалын
- 1r10. тул тэнгэрийн дуугаар ба сахилгаар буй:
- 1r.11. салхиар мэдрүүлмүй хаан бурхан
- 1r.12. бологтун энэхүү бичгийг бие дээн хадгалж явсан
- 1r13. хүмүүн болбоос цэрэг дайны аюулаас
- 1r14. мултран гармуй. зургаан гаригт сайн өдөр

- 1г15. хийгээд бие бол өнө холоос хойш
- 1г16. хэдүй хэлэх гэсэн боловч хэлээгүй байгаа
- 1г17. би нөхөд зоны хийсэн алдаатай үйлийг
- 1г18. илрүүлэн гаргахыг битгий
- 1г19. оролдогтун бие биедээ эвтэй ба гэр
- 1г20. бүлийн дотор хэрүүл сандрал битгий
- 1г21. гаргагтун эцэг эхээн доромжлох үгүй бөгөөд
- 1г22. хүндлэгтүн энэхүү бичгийг худал үг
- 1г23. хэмээн бүү санагтун үүнийг дэлгэрүүлэгтүн битгий
- 1г24. нуугтун та нарын хийсэн нүгэл хилэнц
- 1г25. огторгуйн мишин, дэлхийн өвс ногоо
- 1г26. далайн элс шорооноос ч олон ийм дээр
- 1г27. -ээс хүмүүн бүхэн өөр өөрөөн баяр үгүй
- 1г28. гаслантай байна бурхандаан залбирсан
- 1г29. мөргөсөн хүмүүнд баяр ирнэ. хаанд
- 1г30. дургүй явсан та нарын үнэн байна:
- 1г31. үүгээр мөргөл сүжигт алгасал үгүй явагтун:
- 1г32. үүнийг өдрийн турш дотор
- 1г33. тархаагтун есөн өдрийн мөргөл хийгтүн өдөр
- 1г34. шөнөгүй залбирал явуулагтун. тэгвээс

- 2v1. туяат лүндэн хоёр
- 2v2. уйтгар үгүй баяр болно: энэхүү бичиг болбол
- 2v3. дацан сүмт хэмээх бурханд байсан
- 2v4. болно элдэв муухай хараал битгий нэрлэгтүн
- 2v5. ядуу тулиур хүмүүнийг битгий доромжлогтун
- 2v6. энэхүү бурханы номлолыг уншиж дэлгэрүүлэгтүн
- 2v7. хэрвээ эс дэлгэрүүлбэл гал ба салхины эвдрэлд
- 2v8. оршмуй: ах дүү нар, эх үр нар
- 2v9. бол дотроо эв эмхээн тасрах болно
- 2v10. бурхан шүтээнтэй явагтун дара эх
- 2v11. бурханд шөнө өдөргүй өвдөг дээр
- 2v12. -ээн суун сөгдөн мөргөж байгтун энэхүү
- 2v13. бичгийг уншиж бүх дэлхийн амьтанд
- 2v14. тараах хэрэгтэй амар жаргалыг
- 2v15. эдлэмүй сүжиг үгүй хүмүүн зовлон эдлэх

- 2v16. июнийн гурванд биеэрээн
2v17. бурхан үзэгдсэн байна
2v18. хэмээбээсү малд явсан 12 настай
2v19. хоёр хөвгүүд явсан тасралдан
2v20. бахларан хуйлран дээрх үүлнээс нэгэн
2v21. хүмүүн тэдгээр хоёр хүүхдэд үдлэн-өдлөн
2v22. бууж энэхүү бичгийг өгөөд таван өнгийн
2v23. солонго сацран татаад дэгдэн
2v24. залархуй дор ма ни
2v25. уншиж үлдсэн байна та бүгд
2v26. бурханыг үгүй хэмээн үздэг болсон
2v27. бүх хүмүүн амьтны гуравны нэгэн хувь
2v28. нь үлдэх жишээтэй болсон
2v29. байна зовлон үзэхдээ бурханыг буй
2v30. асныг мэднэ буй за бурхан
2v31. -д залбирсан залбирал нүгэл
2v32. хилэнцээн үнэмших хэрэгтэй үүнийг итгэх
2v33. үгүй бөгөөд бурхан хэмээн санагчид
2v34. болбол таван тамын зовлон эдлэх тэрэ
2r1. бурханы байсан газар шажин
2r2. дэлгэрэх гэсэн хатуу өдрүүд байна
2r3. гэвч февралийн 11-12 июнийн
2r4. 12-14 сентябрийн 10 гэх мэт
2r5. -ийн жил дотор 42 өдрүүдэд
2r6. өвчинд дайрагдсан хүмүүн
2r7. удаан зовох ба үхэх гэх мэт
2r8. байна эдүгээ 42 өдрүүдэд тарилга
2r9. хийвэл үржилтэй ба
2r10. төрсөн амьтан үржил үгүй
2r11. байх болно мөн мартын 14 ба
2r12. апрелийн 17-нд тарилга хийвэл
2r13. үржилтэй ба төрсөн амьтан
2r14. үржил үгүй буюу үхэх гэх мэт байна
2r15. энэ лүндэнг бурханы зарлиг хэмээн
2r16. мэдэх хэрэгтэй шигумуни бурханы зарлиг
2r17. хэмээн итгээд бурханы сайн өдөр

2г18. -т ажил хийсний хэрэг үгүй буян
2г19. үйлдэх хэрэгтэй миний хэлсэн үгийг
2г20. үнэмшихгүй хүмүүн байвал галын аюул
2г21. ба өлсгөлөн зовлон болно цэргийн
2г22. хөлд хатуу байна та бүгдийн
2г23. энэхүү бичигт сүжиглэх үгүй бөгөөс миний
2г24. та нарын тул оролдсон үр үгүй
2г25. болно хэдий чинээн бурханаан
2г26. мартсан боловч эдүгээ хүртэл аюул
2г27. зовлонд учран явсан тань үнэн
2г28. байна: залуу хөгшний ялгаа үгүй
2г29. үргэлжийн буян хийх хэрэгтэй энэхүү бичиг
2г30. -ийг ариун цэвэр газар хадгалах ба
2г31. шүтэх үүгээр шүтвэл жаргалын захыг
2г32. үзмүй хэрвээ ариун бусаар
2г33. хайш хэрэг хадгалж явбал

3v1. туяат лүндэн гурав 3
3v2. нүдний гал хараа тасрах ба
3v3. судас шөрмөс татах гэх
3v4. мэтийн зовлон аюул үзэгдэх
3v5. хэмээн мэдэх хэрэгтэй бурханаан
3v6. мартсанд танай шажин
3v7. доройтсон байна:
3v8. эдүгээ бурхан буй хэмээн санаа
3v9. үнэн сэтгэлээс сүжиглэгтүн
3v10. бурхныг үнэн сэтгэлээс
3v11. итгэсэн хүмүүн болбол 16
3v12. давхар цуургаар цуургалавч
3v13. хаагдахгүй гэх мэт буюу
3v14. сүжигтэй хүмүүн ирт мэц
3v15. буу жад даах давах үгүй
3v16. гэх мэт үлгэртэй байна:.....
3v17. (43 оны 8-р сарын 23-ны өдөр)
3v18. буув
3v19. төгсөв

Ном зүй

1. Арай Юкиясү. Орос дахь Монгол туургатны библийн орчуулга (илтгэлийн хураангуй) // Библи монгол орчуулга ба Сэтгэлгээний түүх / Иаков Шмитдийн Библи орчуулгын 200 жилийн ойд зориулсан Олон улсын эрдэм шинжилгээний бага хурал (2015.09.04); Хурлын товч эмхэтгэл. Улаанбаатар: Монгол-Япон төв, 2015.

2. Байгаль. Ордосын Эрхүүдийн тухай (Үүшин хошууны Эрхүүдээс сэдэвлэх нь. Товчлол) // Антоон Мостаэрт ба Монгол судлал / эрхлэн хэвлүүлсэн Г. Цэцэгдарь. Улаанбаатар: Антоон Мостаэрт Монгол судлалын төв, 2011. Х. 423-427.

3. Bischoff F. A. Eine Buddhistische wiedergabe christlicher bräuche: *Glanzvolles Manifest Genanntes Sūtra* // *Monumenta Serica. Journal of Oriental Studies*. Vol. XX. 1961. P. 282-310.

4. Бат-Очир Ч. Хаант орос улсын газарзүйн нийгэмлэг: Монголд ирсэн судлаач, аялагч нарын тухай (XIX зууны II хагасаас XX зууны эхэн) // Монгол судлалын чуулган. 2015/2, № 19 (54). Х. 82-87.

5. Даревская Е. М. Сибир ба Монгол / эрхэлсэн С. Чулуун, орчуулсан Д. Бадамням, хянасан Н. Балжинням. Улаанбаатар, 2011.

6. Дорждэрэм М. Мятавын Дорждэрэмтэй уулзсан тэмдэглэлийн гар бичмэл. 2014.12.10. Дорноговь аймаг, Сайншанд, 2012.

7. Католик шашны сурах бичиг (Товчлол). Монгол дахь Католик шашин. Улаанбаатар, 2011.

8. Монголын сүм хийдийн түүхэн товчоон. Улаанбаатар, 2009. 362 х.

9. Монгол хэлний тайлбар толь / эрхэлсэн Хондогынхон Б. Баярсайхан, эмхэтгэн редакторласан Олхонуд А. Янжиндолгор. Улаанбаатар: МонСудар хэвлэлийн газар, 2011.

10. Одмандах М. Бичигт цагаан чулууны эрэлд // Миний судалгааны өгүүллүүд / Эрдэм шинжилгээний өгүүллийн эмхэтгэл; эрдэм судлалын удирдагч, зөвлөгч нар Д. Оюунбадрах, Ж. Батбаатар.

11. Пьер Палуссьер. Монгол хэлээрх Христосын Католик уран зохиол: тойм ба чиглэл (1835-1950) // Антоон Мостаэрт ба Монгол судлал / Эрхлэн хэвлүүлсэн Г. Цэцэгдарь. Улаанбаатар: Антоон Мостаэрт Монгол судлалын төв, 2011. Х. 444-454.

12. Цэрэнчимэд Л. Буриад аялгууны үгийн сангийн зарим онцлог / редактор Г. Гантогтох, С. Алтанцэцэг. Улаанбаатар, 2009.

13. Чебыкина Г. Н. Лальская писчебумажная фабрика Сумкиных (страницы истории) // URL: <http://www.booksite.ru/fulltext/vel/iky/ust/yug/two/6.htm> (лавлахын огноо: 15.09.2018).

14. Эрдэнэбат У. Дундад зууны монгол оронд загалмайтны шашны урсгал нэвтэрч байсан товч түүхээс / эрхэлсэн Г. Цэцэгдарь; Monograph Series. Volume 2. Улаанбаатар: Антоон Мостаэрт Монгол судлалын төв, 2009.

15. Sanctus // URL: en.wikipedia.org/wiki/Sanctus (лавлахын огноо: 15.09.2018).

Эх хэрэглэгдэхүүн

16. Tuyatu lüngdüng kemekü nom orusibai («Туяат лүндэн хэмээх ном оршибай»). Дорнод аймгийн Цагаан-Овоо сумын 6 багийн өндөр настан Д. Ханд гуайгаас 2012 оны 3-р сарын 28-нд анх авсан эх.

17. «Туяат лүндэн гэх судар оршибай» гар бичмэл судар». Дорноговь аймгийн Дэлгэрэх сумын уугуул, Сайншанд хотын иргэн, өндөр настан Мятавын Дорждэрэм гуайгаас 2013 оны 12-р сарын 10-нд олж авсан гар бичмэл. Төвд үсгээр монгол хэлээр хуулж бичсэн эх.

18. Монголын Үндэсний номын сангийн гар бичмэлийн тасагт «toy-a-tu lüндүng kemekü sudur; orusibai» (Той яа ту лүндэн хэмээх судар оршибай) нэрээр 3967/96 (294.1 Т727) дугаараар хадгалагдаж байгаа 2 эх. Улсын номын сан гэсэн тамгатай.

19. Tuyatu lungdeng kemeku sudur-a orusibai (Туяат лүндэн хэмээх судар оршибай) Улаанбаатар хотын хуучин Эртний эдлэлийн дэлгүүрээс олж авсан эх. Уг судрын эзэн нь Богдын хиа байсан хүний хүүхэд болох Дашзэвэг гэдэг эмч хүний судар болох нь уг судрын тамганаас тодорхой байна. 2014 оны 6-р сарын 19-нд.

20. «Tuyayatu lüндүng kemekü sudur orusibai» - ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэн, Төвд судлалын тасаг, B0339 дугаартай хадгалагдаж буй эх.

21. «Tuyay-a-tu lüндүng kemekü sudur orusibai» ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэн, Төвд судлалын тасаг, B70 дугаартай хадгалагдаж буй эх.

References

1. Arai Iykiasu. Oros dakh' Mongol tuurgatny bibliin orchuulga (iltgeliin khuraangu) // Bibli mongol orchuulga ba Setgelgeenii tuukh / Iakov Shmitdiin

Bibli orchuulgyn 200 zhiliin oid zoriylsan Olon ulsyn erdem shinzhilgeenii бага khural (2015.09.04); Khurlyn товч эмхетгел. Улаанбаатар: Mongol-lypon tuv, 2015.

2. Baigal^с. Ordosyn Erkhuidiin tukhai (Uushin khoshuuny Erkhuedees sedevlekh n^с. Tovchlol) // Antoon Mostaert ba Mongol sudlal / erkhlen khevluulsen G. Tsetsegdar^с. Ulaanbaatar: Antoon Mostaert Mongol sudlalyn tuv, 2011. Kh. 423-427.

3. Bischoff F. A. Eine Buddhistische wiedergabe christlicher bräuche: Glanzvolles Manifest Genanntes Sūtra // Monumenta Serica. Journal of Oriental Studies. Vol. XX. 1961. P. 282-310.

4. Bat-Ochir Ch. Khaant oros ulsyn gazarzuin niigemleg: Mongold irsen sudlaach, aialagch naryn tukhai (XIX zuuny II khagasaas XX zuuny ekhen) // Mongol sudlalyn chuulgan. 2015/2, № 19 (54). Kh. 82-87.

5. Darevskaia E. M. Sibir ba Mongol / erkhelsen S. Chuluun, orchuulsan D. Badamniam, khianasan N. Balzhinniam. Ulaanbaatar, 2011.

6. Dorzhderem M. Miatavyn Dorzhderemtei uulzsan temdegileiin gar bichmel. 2014.12.10. Dornogov^с aimag, Sainshand, 2012.

7. Katolik shashny surakh bichig (Tovchlol). Mongol dakh^с Katolik shashin. Ulaanbaatar, 2011.

8. Mongolyn sum khiidiin tuukhen товчоон. Ulaanbaatar, 2009. 362 kh.

9. Mongol khelnii tailbar tol^с / erkhelsen Khondogynkhon B. Baiarsaikhan, emkhetgen redaktorlasan Olkhonud A. Ianzhindolgor. Ulaanbaatar: MonSudar khevleliin gazar, 2011.

10. Odmandakh M. Bichigt tsagaan chuluuny ereld // Minii sudalgaany uguulluud / Erdem shinzhilgeenii uguulliin emkhetgel; erdem sudlalyn udirdagch, zuvlugch nar D. Oiyunbadrakh, Zh. Batbaatar.

11. P^сer Paluss^сer. Mongol kheleerkh Khristosyn Katolik uran zokhiol: toim ba chiglel (1835-1950) // Antoon Mostaert ba Mongol sudlal / erkhlen khevluulsen G. Tsetsegdar^с. Ulaanbaatar: Antoon Mostaert Mongol sudlalyn tuv, 2011. Kh. 444-454.

12. Tserenchimed L. Buriad aialguuny ugiin sangiin zarim ontslog / redaktor G. Gantogtokh, S. Altantsetseg. Ulaanbaatar, 2009.

13. Chebykina G. N. Lal^сskaya pischebumazhnaia fabrika Sumkinykh (stranitsy istorii) // URL: <http://www.booksite.ru/fulltext/vel/iky/ust/yug/two/6.htm> (lavlakhyn ognoo: 15.09.2018).

14. Erdenebat U. Dundad zuuny mongol orond zagalmaitny shashny ursgal nevterch baisan tovch tuukhees / erkhelsen G. Tsetsegdar‘; Monograph Series. Volume 2. Ulaanbaatar: Antoon Mostaert Mongol sudlalyn tuv, 2009.

15. Sanctus // URL: en.wikipedia.org/wiki/Sanctus (lavlakhyn ognoo: 15.09.2018).

Ekh khereglegdekhun

16. tuyatu lüngdüng kemekü nom orusibai::: «Tuiaat lunden khemeekh nom orshibai» Dornod aimgiin Tsagaan-Ovoo sumyn 6 bagiin undur nastan D. Khand guaigaas 2012 ony 3-r saryn 28-nd ankh avsan ekh.

17. «Tuiaat lunden gekh sudar orshibai» gar bichmel sudar. nogov‘ aimgiin Delgerekh sumyn uuguul, Sainshand khotyn irgen, undur nastan Miataavyn Dorzhderem guaigaas 2013 ony 12-r saryn 10-nd olzh avsan gar bichmel. Tuvd usgeer mongol kheleer khuulzh bichsen ekh.

18. Mongolyn Undesnii nomyn sangiin gar bichmeliin tasagt «toy-a-tu lüngdüng kemekü sudur; orusibai:::» (Toi iaa tu lunden khemeekh sudar orshibai) nereer 3967/96 (294.1 T727) dugaaraar khadgalagdazh baigaa 2 ekh. Ulsyn nomyn san gesen tamgatai.

19. tuyatu lungdeng kemeku sudur-a orusibai::: (Tuiaat lunden khemeekh sudar orshibai) Ulaanbaatar khotyn khuuchin Ertanii edleliin delguurees olzh avsan ekh. Ug sudryn ezen n‘ Bogdyn khia baisan khunii khuukhed bolokh Dashzeveg gedeg emch khunii sudar bolokh n‘ ug sudryn tamganaas todorkhoi baina. 2014 ony 6-r saryn 19-nd.

20. «Tuyayatu lüngdüng kemekü sudur orusibai» SHUA-iin Khel zokhi-olyn khureelen, Tuvd sudlalyn tasag, V0339 dugaartai khadgalagdazh bui ekh.

21. «Tuyay-a-tu lüngdüng kemekü sudur orusibai» SHUA-iin Khel zokhi-olyn khureelen, Tuvd sudlalyn tasag, V70 dugaartai khadgalagdazh bui ekh.